

Halina Pecoowa

ONOMAZJOLOGICZNE ASPEKTY PEWNYCH MAŁOPOLANIZMÓW¹
W GWARACH LUBELSZCZYZNY

Pograniczne w części wschodniej położenie geograficzne, przemiany polityczno-administracyjne i ustawiczne zmiany stosunków ludnościowych na Lubelszczyźnie² sprawiły, że gwary tego terenu, odbijając w pewnym stopniu dawne stosunki ludnościowe, odznaczają się dużym zróżnicowaniem fonetycznym, morfologicznym i leksykalnym.

W artykule niniejszym, biorąc za podstawę badań słownictwo gwarowe z terenu Lubelszczyzny, chcę przedstawić pewne uwagi dotyczące wielkiej różnorodności onomazjologicznej tych gwar.

Punktem wyjścia moich rozważań jest stan słownictwa, jaki istnieje współcześnie w gwarach Lubelszczyzny, zaś wyniki swoich badań oparłam na materiale terenowym zebranych osobiście w latach 1976-1980 w 102 wsiach Lubelszczyzny. Materiał ten zbierałam przy pomocy sporządzonego przez siebie liczącego 180 pytań kwestionariusza do badań słownictwa gwarowego. Odpowiedzi na pytania przyniosły zasób 91 wyrazów pochodzenia małopolskiego. Zgromadzone w ten sposób słownictwo dotyczy w zasadzie rozmaitych grup znaczeniowych, odnoszących się głównie do realiów życia wiejskiego i grupujących się wokół zagadnień kultury materialnej wsi.

W leksykalnym materiale gwarowym z Lubelszczyzny, podobnie jak w języku ogólnym, bogato reprezentowane są zjawiska homonimii i synonimii. Z zakresu homonimii powszechne jest przede wszystkim

¹ "Małopolanizm" to wyraz ograniczony terytorialnie do współczesnych gwar małopolskich i tu mający swoje centrum rozpowszechnienia w dialektach i gwarach.

² Terminem "Lubelszczyzna" określam tereny wchodzące administracyjnie w skład woj. lubelskiego w granicach sprzed 1 VI 1975 r.

zjawisko rozbieżności znaczeniowej wyrazów tożsamych etymologicznie, jak np. *blaoha* 'płyta kuchenna' i *blaoha* 'odkładnica pługa'. Na określonych obszarach gwarowych zróżnicowanie leksykalne nazw jednego pojęcia daje jednocześnie geografie synonimów, czyli wyrazów identycznych pod względem znaczenia, a notowanych obocznie w tej samej wsi. (Dla wyrazów używanych obocznie na szerszym obszarze gwarowym używam terminu "oboczniaki nazewnicze"). Uderza tu szczególnie długość serii nazewniczych, a więc ogromna ilość nazw na oznaczenie jednego desygnatu, najdłuższe serie (por. np. mapy I, II, IV) sięgają bowiem liczby od 12 do 18 pozycji leksykalnych, a wliczając w to także różne odmiany morfologiczne słów, długość serii znacznie się wydłuża i dochodzi niekiedy do 25-35 słów.

Tak duża różnorodność słownictwa nie jest w istocie bogactwem, godzi bowiem w najistotniejszą funkcję języka - w jego komunikatywność. Jak sądzi Jadwiga Chludzińska³, jeśli na jakimś obszarze językowym istnieje na oznaczenie jednego desygnatu $1 + x$ nazw, to jest ich o x za dużo. Na terenie Lubelszczyzny nadwyżkę tę spotyka się stosunkowo częściej niż na innych terenach. Jest ona różna dla poszczególnych realiów. Może to zilustrować stosunek liczbowy desygnatów do nazw oznaczających te same desygnaty, np. w zakresie rolnictwa dla 16 desygnatów zanotowałam 118⁴ nazw, w dziale "świat roślinny i zwierzęcy" dla 12 desygnatów - 113 nazw, w zakresie budownictwa dla 15 desygnatów - 87 nazw, a przy pracach i sprzętach domowych dla 10 desygnatów - 86 nazw.

Na uwagę zasługuje przy tym fakt, że terytorialne zróżnicowanie słów odnoszących się np. do budownictwa jest znacznie mniejsze niż zróżnicowanie słów związanych ze światem roślinnym i zwierzęcym lub słów z zakresu prac i sprzętów domowych. Łączy się to najprawdopodobniej ze sprawą dawnych wspólnot cywilizacyjnych, a także z charakterem dziedziny życia, do której się odnoszą te wyrazy. W zakresie budownictwa spotykamy się przede wszystkim z terminami technicznymi, a zatem z terminologią ściślej sprecyzowaną niż przy innych typach wyrazów.

Omawiane tu proporcje nazw do desygnatów na pewno uległyby zmianie, gdyby zbadać inne grupy znaczeniowe słownictwa, w zebranym materiale znajdują się bowiem także desygnaty o stosunkowo

³ J. Ch l u d z i ń s k a, *Zróżnicowanie fonetyczne a zróżnicowanie leksykalne i słowotwórcze Warmii*, "Poradnik Językowy" 1952, z. 9, s. 29.

⁴ Nie wliczono tu odmian morfologicznych badanych wyrazów.

Istotne znaczenie ma także inna cecha, mianowicie duża produktywność morfologiczna derywatów od tej samej podstawy. Dokumentują taki stan np. słowa z rdzeniem *gnōḡ-*: *gnōḡovnice*, *gnōḡnice*, *gnōḡufki*, *gnōḡanki* 'boczne deski wozu'.

Warto też zwrócić uwagę na powstawanie licznych form skontaminowanych, np. na oznaczenie kapusty nie rozwiniętej w główkę z kontaminacji form *satek* i *saxut* powstaje *saxaxut* (mapa II), też *gacek* i *ńidpoyš* dają formę *gacopyš* 'nietoperz', *šepak* i *ḡopuxa* formę *šepuxa* 'ognicha' (mapa IV), a wyrazy *čfok* i *ptok* są adidecjami do formy *ftok* 'mały klin wszyty pod pachę zgrzebnej koszuli'.

Poczynione tu spostrzeżenia dowodzą, że tak duża ilość nazw obocznych w gwarach to problem onomazjologiczny, nie zaś ściśle semantyczny. Wynika to z oddziaływania wielu czynników zewnętrznych na język, a nie tylko z wewnętrznej struktury wyrazu, przy czym wielość nazw dla jednego desygnatu nie zawsze jest rezultatem tylko zróżnicowania geograficznego. Musimy tu pamiętać o działaniu zarówno pewnych zjawisk o charakterze językowym, jak i o czynnikach pozajęzykowych (decydującą rolę odgrywają tu materiały, z których dane przedmioty wykonano, sposoby konstrukcji tych przedmiotów, jak też fakt przynależności określających je nazw do biernego lub czynnego zesobu słownictwa mieszkańców wsi).

W odpowiedzi na pytanie o przyczyny tak dużej wariantywności leksykalnej jako pierwszy nasuwa się wniosek o występowaniu widocznej różnicy między nazwami całych przedmiotów i ich części. Im mniejsza jest część jakiegoś przedmiotu, tym więcej ma nazw obocznych. Nazwy całości, twierdzi Mieczysław Karaś, "są zasadniczo mniej liczne niż nazwy części, choć i tu musimy pamiętać o różnicach w technicznych konstrukcjach poszczególnych przedmiotów. Niemniej jednak istnieje pewna prawidłowość, mianowicie zależność ilości nazw od wielkości, a raczej od funkcji poszczególnych części danego narzędzia. Także nazwy całych obiektów są na ogół mniej liczne niż ich części. Obserwujemy zatem związek nazw z rolą społeczną narzędzi, z ich dawnością i złożonością konstrukcji"⁵.

Innym wreszcie ważnym zjawiskiem, jakie możemy zaobserwować w badanym słownictwie gwarowym, a na które zwracał uwagę m. in. tak-

⁵ M. K a r a ś, *Terminologia techniczna w gwarach*, [w:] *Słownictwo gwarowe a kultura*, Wrocław 1975, s. 161.

że M. Karaś⁶, jest dość częste występowanie w funkcji nazw poszczególnych przedmiotów wyrazów o znaczeniu bardzo ogólnym, np. *blacha* 'odkładnica pługa', *gnat* 'nasad sań', *kaptur* 'skórzane lub drewniane obicie bijaka i dzierzaka u cepów', *kółko*, *wózek* 'kołowrotek', *laski*, *rączki* 'dwa pręty przymocowane do grządzieli, służące oraczowi do kierowania pługiem', *noga* 'udo', *nóż* 'nóż pługa'. Nazw tych jest dużo i są one różne, a interpretację tego stanu rzeczy dał znowu M. Karaś, który pisał: "Jedne z nich są nazwami materiałów, przeniesionymi na same nazwy przedmiotów, inne zaś to różnego rodzaju metafory, względnie nazwy jakby zastępcze, rodzaj substytutów leksykalnych, wyrazów wielofunkcyjnych, małoznacznych, nadających się skutkiem tego do nazywania różnych, podobnych tylko rzeczy. Inna sprawa, że taki stan rzeczy może mieć dwojaką motywację. Z jednej strony może to wynikać ze słabej znajomości przedmiotów przez informatorów, czy też użytkowników, co możliwe, z drugiej zaś, co bardziej prawdopodobne, wpływa to z charakteru funkcji danego elementu, co z kolei wiąże się ze wspomnianą poprzednio zależnością ilości od ich wielkości i funkcji"⁷.

Zasygnalizowany tu problem dotyczy głównie ogólnikowości jako charakterystycznej cechy nazw tych desygnatów, które bądź wychodzą z użycia, bądź zanika potrzeba ich nazywania ze względu na ich niepodzielność (jak w wypadku rączek pługa) lub inny sposób wytwarzania nie wymagający posługiwania się na co dzień określonym terminem. Pytając współcześnie o nazwy takich desygnatów, wprawia się informatorów w poważne zakłopotanie z powodu konieczności nazwania czegoś, co nie jest nazywane, stąd często pojawiają się ogólne odpowiedzi, wskazujące na funkcję omawianego przedmiotu, której nazwa staje się niekiedy podstawą doraźnie utworzonego terminu. W tej samej bowiem wsi kilku informatorów, a nawet ten sam informator może nazwać interesującą nas część inaczej. Na przykład na oznaczenie zewnętrznej chrząstki krtani zanotowałam w punkcie nr 70 cztery określenia: *gargułka*, *pijak*, *łykafka*, *gagafka*. W takim przypadku można niekiedy mówić o rozchwianiu onomazjologicznym nazwy, nie możemy natomiast powiedzieć, że nazwa nie występuje. Jak się wydaje, informator znał dany desygnat i chociaż odpowiedzi jego czasami mogą nasuwać wątpliwości,

⁶ Tamże, s. 161-162.

⁷ Tamże, s. 162.

czy udzielił właściwej informacji, czy zrozumiał treść pytania, to jednak możemy przyjąć, że podane przez niego wyrazy odnoszą się do interesującego nas desygnatu. Zresztą przypadków synonimicznego użycia w tej samej wsi kilku nazw gwarowych jest niewiele, w zebranym przeze mnie materiale ogranicza się to, jak już wspomniałam, najwyżej do czterech wyrazów. Często jednak obok słowa gwarowego pojawiają się jego synonimy ogólnopolskie. Wiadomo, że słownictwo ogólnopolskie coraz częściej przenika do systemu gwarowego na skutek tego, że zasób leksykalny gwary zmienia się wraz ze zmianą obyczajowości wsi. W takiej sytuacji wyraz literacki może wystąpić albo obocznie do gwarowego, albo na zasadzie wyłączoneści.

Cechą zmienną omawianego w pracy słownictwa jest ponadto znaczna liczba nazw sporadycznych i fakultatywność ich użycia. Wspólną właściwością tych słów jest to, że są przeważnie neosemantyzmami (rzadziej neologizmami) powstałymi bądź w drodze przesunięć znaczeniowych, bądź w wyniku dążenia mówiących do przygodnego stwarzania nazw dla przedmiotów dotychczas nie nazwanych. Mają one zazwyczaj charakter doraźnie tworzonych określeń. Moment decydujący przy nadawaniu nowej nazwy odpowiedniej części przedmiotu stanowi językowa reakcja ludzi na podobieństwo tej części do pręta, drążka, szczebla, deski oraz na funkcję omawianego przedmiotu, np. podpierania, sprzęgania i wzmacniania elementów rękodziełstwa (np. *drut*, *rospora* 'połączenie rączek pługa'), huśtania dzieci (por. *kojda*, *kuliba*, *bujojka*, *buja*, *ruśtafka* 'płachta zawieszona w polu na czterech kijach, zastępująca kołyskę' - mapa I) czy przykrywania kopy zboża na polu (*pokryfka* 'sноп przykrywający kopkę snopków').

Należy ponadto stwierdzić, że powyższe uwagi dotyczące wielkiej różnorodności onomazjologicznej gwar Lubelszczyzny odnoszą się nie tylko do wyrazów małopolskich; podobną cechą odznaczają się wyrazy ogólnogwarowe nie będące małopolanizmami. Szczególnie rozbudowaną serią nazewniczą charakteryzują się mapy 465 - *Zakwasek* i 525 - *Koźuch na młoku* zamieszczone w rozprawie H. Bartnik, E. Bogdan, B. Chwaszcz, G. Giza i F. Sekulskiej⁸ oraz mapy: 25 -

⁸ H. Bartnik, E. Bogdan, B. Chwaszcz, G. Giza, F. Sekulska, *O kilku osobliwościach leksykalnych gwar lubelskich*, [w:] *Ogólnopolskie Studenckie Seminarium Dialektologiczne, Kraków 22-24 II 1974. Zbiór referatów, Kraków 1976, s. 33-46.*

Próg wozu, 75 - Warstwa zboża rozłożonego do młocki, 517 - Bagno i inne w Małym atlasie gwar polskich.

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Halina Pelcowa

ONOMASIOLOGICAL ASPECTS OF CERTAIN LITTLE-POLONISMS
IN DIALECTS OF THE LUBLIN AREA

The paper presents certain remarks concerning the large onomasiological diversity of the dialects of the Lublin area on the basis of a dialectal vocabulary recorded in the period of 1976-1980 in 102 villages of this region.

Especially striking is the length of onomastic series, i.e. the large number of names designating one object, sometimes up to 25-35 words.

The largest number of alternative forms have been observed in plant and animal names. This is a result of a specific character of these words, often formed from onomatopoeias, especially where new names are made up with respect to their sound- and movement-rendering functions e.g. *skrzyp*, *chrzęść*, *chrząstka*, 'skrzyp (horsetail): *Equisetum arvense*' as well as with regard to the shape, appearance, performed function or other characteristic features e.g. *sošenka*, *choinka*, *smerek* 'skrzyp (horsetail): *Equisetum arvense*', *nocek*, *nocka*, *letuszczaja mysz* 'nietoperz (bat): an animal of the Order Chiroptera' or *ziemny pies* 'chomik pospolity (hamster): *Cricetus cricetus*'.

● kójda; ○ kójda; ▲ kójyska; △ kójyska; ▣ kójyska; □ kójyska; + korbun; X stojak; V kójystafka; Y kója; L kurumak; T uwzgak; H bujofka; Π trójnok; ▣ bujda; - brak nazwy

Mapa 1. Kójda 'plachta zawieszona w polu na czterech kijach, zastępująca kójyskę'

● paχruśc; ○ paχrűśc; ⊙ paχrust; ⊕ paχŭr; ■ ŝylep; □ ŝylepuχ; ▣ ŝel'ipak;
 ■ ŝuŝelep; ■ oŝelepok; ■ uŝelepok; ■ ŝglepa; ■ ŝel'erpuχa; ■ ŝŝl'putu-
 χa; ■ ŝel'epki; ■ oŝaŝapki; ▲ ŝaχŝak; ▲ ŝaχlak; ▲ ŝaχŝak; ⊕ ŝuŝŝak;
 ◆ saŝek; ◆ saŝŝŝ; ◆ saŝka; ◆ ŝaŝapuru; ◆ ŝaŝaba; ◆ ŝaŝapuru; ◆ saŝŝŝut;
 ◆ saŝut; ◆ ŝaχŝŝek; + ŝumurodek; H ŝulak; H ŝulŝan; V koŝpak; Y saŝur; T
 xrust; Ł kačan; E ŝelemet; Π ŝkup; U kuŝ; - brak nazwy

Mapa II. Pachruśc 'kapusta nie rozwinięta w główkę'

⊙ pšontka; ⊖ pšyntka; ⊕ pšuntka; ⊗ pšyntka; ⊕ pšutka; △ wuzek; ■ ko-
 wovrotek; ▣ kołowrotek; ▤ kołuvrotek; ▥ kołuvrotek; ▦ kołyvrotek; ▧ ko-
 vrotek; ▨ korovrotek; ▩ koruvrotek; ▪ korovzrotek; ▫ kunuvrotek; ▬ kōu-
 vrotek; ▭ kunuvrotek; ▮ konovrotek; + kuyko

Mapa III. Prządka, wózek 'kołowrotek'

⊙ pszynnak; ⊕ pszynhok; ▲ uognik; ▲ ognicha; ▲ uognicha; ▲ ognisko; ▣ retka; ▣ redocha; ▣ reducha; ⊙ uonok; ⊙ uomać; ⊙ uomahec; ◆ żepak; ◆ żepak; ◆ żiki żepak; ⊕ uopux; ⊕ uopuxa; ▣ żotkfa; ▣ żotkafa; X żyoto; X żyotnik; + śfiżupa; X kolano; V kożę; Y żepuxa; L ryčak; T gurčyca; Π żepak; - brak nazwy

Mapa IV. Pszennek, pszeniak 'ognicha: *Raphanus raphanistrum*

WYKAZ MIEJSCOWOŚCI ZAZNACZONYCH NA MAPACH I-IV

1 - Ossówka, 2 - Wólka Plebańska, 3 - Wyczółki, 4 - Jedlanka, 5 - Łazy, 6 - Polskowola, 7 - Siedliska, 8 - Kolembrody, 9 - Stara Wieś, 10 - Rudno, 11 - Jabłeczna, 12 - Krepa, 13 - Czermierniki, 14 - Żuków, 15 - Rudno, 16 - Uhnin, 17 - Nowodwór, 18 - Kolechowice, 19 - Sosnowica, 20 - Żdzarka, 21 - Zarzecze, 22 - Klementowice, 23 - Krasienin, 24 - Nadrybie, 25 - Karczmiska, 26 - Ługów, 27 - Dys, 28 - Zakrzów, 29 - Radzanów, 30 - Świerże, 31 - Braciejowice, 32 - Poniatowa, 33 - Konopnica, 34 - Krepiec, 35 - Dorohuczka, 36 - Ochoża, 37 - Wólka Czułczycka, 38 - Brzeźno, 39 - Piotrawin, 40 - Janiszkowice, 41 - Borzechów, 42 - Bychawka, 43 - Gardzienice, 44 - Żulin, 45 - Weremowice, 46 - Rogatka, 47 - Kluczkowice, 48 - Wierzbica, 49 - Kiełczewice, 50 - Krzczonów, 51 - Łopiennik Górny, 52 - Siennica Różana, 53 - Alojzów, 54 - Skryhiczyn, 55 - Księżomierz, 56 - Sulów, 57 - Tarnawka, 58 - Rożki, 59 - Ostrzyca, 60 - Bończa, 61 - Jarosławiec, 62 - Kopyłów, 63 - Gościeradów, 64 - Trzydnik Duży, 65 - Wierzchowiska, 66 - Tarnawa Duża, 67 - Staw Noakowski, 68 - Udrycze, 69 - Rogów, 70 - Obrowiec, 71 - Stojeszyn, 72 - Wólka Ratajska, 73 - Sasiadka, 74 - Zawada, 75 - Horyszów Polski, 76 - Malice, 77 - Cichobórz, 78 - Lipa, 79 - Momoty Dolne, 80 - Kocudza, 81 - Kawęczyn, 82 - Białowola, 83 - Zubowice, 84 - Miętkie, 85 - Ciosmy, 86 - Hedwiżyn, 87 - Małewszczyzna, 88 - Antoniówka, 89 - Małoniż, 90 - Oszczów, 91 - Hucisko, 92 - Majdan Stary, 93 - Aleksandrów, 94 - Zielone, 95 - Nedeżów, 96 - Ułhówek, 97 - Potok Górny, 98 - Łukowa, 99 - Borowiac, 100 - Wola Różaniecka, 101 - Wierzbica, 102 - Siedliska, R1 - Bohukały (Kartoteka Atlasu gwar Lubelszczyzny, dalej: AGL), R2 - Łukowisko (AGL), R3 - Worgule (AGL), R4 - Błotków Duży (AGL), R5 - Lisikierz (Atlas gwarowy województwa kieleckiego, t. 4, mapa 530), R6 - Grzędówka (AGL), R7 - Leszczanka (AGL), R8 - Sitno (AGL), R9 - Koszoły (AGL), R10 - Germanicha (AGL), R11 - Żabików (AGL), R12 - Żuki (Mały atlas gwar polskich, t. 11, mapa 442, dalej: MAGP), R13 - Konty (AGL), R14 - Okrzeja (AGL), R15 - Branica Radzyńska (AGL), R16 - Ossowa (AGL), R17 - Dubica (AGL), R18 - Kodeniec (AGL), R19 - Pogonów (AGL), R20 - Lubień (AGL), R21 - Osiny (AGL), R22 - Abramów (AGL), R23 - Orchówek (AGL), R24 - Zberezie (AGL), R25 - Rudy (MAGP, t. 11, mapa 442), R26 - Jawidz (AGL), R27 - Kulczyn (AGL), R28 - Stulno (AGL), R29 - Głębokie (AGL), R30 - Radawiec (MAGP, t. 11, mapa 442), R31 - Dąbrówka (badania terenowe J. Mazura), R32 - Obsza (MAGP, t. 9, mapa 442)